The Islamic Journal of Women and the Family
Print ISSN: 2538-6190 Online ISSN: 2717-4085
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

A Review and Critique of the Interpretations of Sunni Commentators from the Second to Fourth Centuries AH Regarding the Verse of Temporary Marriage

Zeinab Babaei Chapelaghi[1] ✉ , and **Mohammad Moradi**[2]

1. Corresponding author, Ph.D. in Sciences of Quran and Hadith, University of Sciences of Quran and Hadith, Qom, Iran.
   Emial: mehrabkhoon@yahoo.com 0000-0003-1747-0941
2. Ph.D. in Comparative Interpretation, University of Sciences of Quran and Hadith, Qom, Iran.
   Email: moradi.m@qhu.ac.ir 0000-0003-1747-0941

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 10 March 2025
Received in revised form 21 April 2025
Accepted 20 May 2025
Available online 30 May 2025

Keywords:
temporary marriage,
sexual enjoyment,
criticism of Sunni interpretations,
interpretation of the verse of temporary marriage,
prohibition of temporary marriage.

ABSTRACT

Objective: The aim of the present study is to explain and criticize the public view on the verse of temporary marriage and analyze the emergence of the interpretative opinions of Sunni commentators in the second to fourth centuries AH, which are the basis of later views on this issue.

Method:This research was conducted using an analytical-documentary method and by examining religious texts with an Ijtihadi approach.

Results: The results of the studies showed that Sunni commentators, by denying temporary marriage, using the content of the narratives and analyzing verse 24 of Surah Nesa and providing reasons such as: expressing different meanings for the words of the verse, discussing the fact that Mut'ah is not a marriage, resolving the contradiction in the dates of prohibition, and claiming consensus on the prohibition of mut'ah, have tried to prove the meaning of permanent marriage from the provisions of the verse and deny temporary marriage from it.

Conclusions: In this study, attention was paid to theological, interpretative, and jurisprudential elements regarding the opinions of Sunnis and Shiites, and the internal inconsistencies and shortcomings of the public view were explained. The results showed that none of the reasons presented could confront and reject the evidence for the continued permissibility of Mut'ah.

Cite this article: Babaei Chapelaghi, Z., & Moradi, M. (2025). A Review and Critique of the Interpretations of Sunni Commentators from the Second to Fourth Centuries AH Regarding the Verse of Temporary Marriage. *The Islamic Journal of Women and the Family,* 13 (2), 89 - 107. https://doi.org/10.22034/ijwf.2024.14844.2277

© The Author(s). retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/10.22034/ijwf.2024.14844.2277

Introduction

Verse 24 of Surah Nesa: «For the enjoyment you have had from them thereby, give them their dowries, by way of settlement, and there is no sin upon you in what you may agree upon after the settlement. Indeed, Allah is all-knowing, all-wise», has long been a subject of interpretative disagreement between Shiites and Sunnis. Shiite commentators such as Tabarsi, Sheikh Tousi, and Alameh Tabatabaei consider this verse to refer to temporary marriage (cf., Tabarsi, 1372AH, 3/52; Tousi, 1407AH, 7/165; Tabatabaei, 1417AH, 4/271), while Sunni commentators such as Tabari and Jassas consider it to refer to permanent marriage (cf., Tabari, 1412AH, 5/10; Jassas, 1405AH, 3/94). In this research, the interpretative opinions of Sunni commentators in the second to fourth centuries AH, especially the views of Abu Bakr Jassas, on the mentioned issue were criticized and reviewed, because the views presented in these centuries have become the basis for interpretations in later periods. The goal is to determine the position and validity of their interpretative views through jurisprudential, basic, lexical, Rejali, and Delali research into the narratives related to the verse.

Method

In the present study, the views of prominent Sunni commentators from the second to fourth centuries AH were reviewed using a descriptive-analytical and critical approach, and with an Ijtihadi approach. They include Abd al-Razaq ibn Hamam al-Sanani (d.211), the author of Tafsir al-Quran, Abu Jafar Mohammad ibn Jarir Tabari (d.310), the author of Tafsir Jame' al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Abu Ishaq Zajaj (d.311), the author of Tafsir al-Tahzib ma'ani al-Quran va 'E'rabah, and Abu Bakr Ahmad ibn Ali Jassas (d.370), the author of Ahkam al-Quran; thus, the evidence and narratives presented by these commentators about verse 24 of Surah Nesa were extracted, categorized, and criticized. The criticisms were based on lexical studies (such as analyzing the words of sexual enjoyment, marriage, Mohsenin, and Mosafehin), Rejali (examining the documents of narratives), and Delali (analyzing the content of narratives and arguments). In addition, the aforementioned views were evaluated by citing interpretive, Hadith, and jurisprudential sources, as well as historical evidence.

Results

1. The evidence of Sunni commentators in denying the implication of verse 24 of Surah Nesa on Mut'ah

The Sunni commentators have interpreted the verse as referring to permanent marriage, citing a set of evidence, which include:

- Citing narratives: They have relied on narratives from Ibn Abbas, Hassan Basri, Mojahed and Ibn Zeid who interpreted «sexual enjoyment» as «marriage» (permanent marriage). Such as the narrative of Ali ibn Abi Talhah from Ibn Abbas: «Sexual enjoyment is also the same as marriage»

(Tabari, 1412AH, 5/9) and the narrative of Mo'mar from Hassan Basri who considers «For the enjoyment you have had from them» to marriage (Sanani, 1410AH, 1/154; Tabari, 1412AH, 5/9).

- Interpretation of the verse on permanent marriage: Zajaj believes that sexual enjoyment means taking advantage of a woman in a permanent marriage, and «enjoyment» refers to anything with profit, not specifically Mut'ah (Abu Ishaq, 1427AH, 2/28). Jassas also considers the content of the verse to be about permanent marriage and sexual intercourse, and he has placed the phrase «For the enjoyment you have had from them» as a reference to «And any woman other than those mentioned is Halal for you» (Al-Jassas, 1405AH, 3/97).

- Ibn Abbas' claim of returning to permissibility: Citing two narratives, Jassas claimed that Ibn Abbas referred to the permissibility of Mut'ah from a statement. One of these narratives says: «The abrogation of temporary marriage has occurred with the first verse of Surah Talaq» (Al-Jassas, 1405AH, 3/95).

- Mut'ah is not a marriage: Jassas argues that a divorced woman is not considered a wife and Mut'ah lacks rulings such as the ‹Iddah of divorce, the ‹Iddah of death, the establishment of lineage and inheritance; therefore, it cannot be a type of marriage. He cites a narrative from Ibn Abbas who said: «Mut'ah is neither a marriage nor a fornication» (Al-Jassas, 1405AH, 3/98).

- Resolving the contradiction of the dates of prohibition: Jassas, referring to the difference in the dates quoted for the prohibition of Mut'ah, concludes that the prohibition itself is established due to the consensus of the narrators and, ultimately, the prohibition has abrogated the permissibility (Al-Jassas, 1405AH, 3/75, 100).

- Invalidation of the term condition: Jassas compares temporary marriage with a sale contract and concludes that just as a sale is invalid with a term condition, the term condition in marriage is also invalid (Al-Jassas, 1405AH, 3/101).

- Criticism of those who say that it is permissible: Jassas rejects the claim of consensus on the permissibility due to the conflicting reports regarding prohibition (Al-Jassas, 1405AH, 3/103).

2. Criticism and review of the aforementioned evidence

The studies show that the above evidence does not have the necessary accuracy for the following reasons:

A) Criticism of the interpretation of the word «sexual enjoyment»: The use of the word «marriage» in narratives does not contradict its inclusion in Mut'ah, because in many Sunni Hadith books, the chapter related to Mut'ah is titled «Chapter of Marriage of al-Mut'ah» (cf., Neysabouri, no-date, 4/130; Bayhaqi, no-date, 7/200; Ibn Majah, no-date, 1/630). In addition, the narratives of Ibn Jorayj and others are in conflict with their own actions (such as having a large number of Mut'ah) (Zahabi, no-date, 1/170). On the other hand, the narratives of Ali ibn Abi Talhah and Ibn Zeid are documentarily weak and in some cases are Morsal. Ali ibn Abi Talhah is weak according to the Rejalians (Al-Aqili, 1418AH, 3/23; Khatib Baqdadi, 1417AH, 11/426) and Ibn Zeid (Usamah ibn Zeid) also lived in the second century and his statement is

just his own idea (Ameli, 1410AH, 5/255).

B) Rejection of the three arguments of Jassas:

- His argument on the proportionality of the beginning and end of the verse is imposed and there is no evidence for the exclusivity in permanent marriage.

- Limiting the meaning of «Mohsenin» to permanent marriage is not acceptable. Fakhr Razi says in refuting these arguments: «Jassas has not presented any evidence for the exclusion of Ihsan in the case of Mut'ah» (Razi, 1420AH, 10/44). The literal meaning of Ihsan is general (cf., Farahidi, 1409AH, 3/118; Ragheb Isfahani, 1412AH).

- The claim that «Mut'ah is the same as fornication» is in contradiction with the narrative of Jassas himself from Ibn Abbas who says «Mut'ah is neither marriage nor fornication» (Al-Jassas, 1405AH, 3/98). This statement of Ibn Abbas could indicate Taqieh or indicate that its rulings are different from permanent marriage.

- Ibn Abbas' failure to revert to permissibility: Both narratives that Jassas cited to prove Ibn Abbas' reverting are debatable. The first narrative is documentarily Morsal and contains Tadlis (cf., Ibn Asaker, 1415AH, 40/416; Zahabi, 1413AH, 6/140-141) and in terms of Delali, there is no connection between marriage and divorce (such as separation in case of apostasy, annulment of marriage, and maledict) (cf., Shafiei, 1403AH, 5/52; Shirazi, 1417AH, 4/472; Sheikh Mofid, 1424AH). The second narrative also refers to «group marriage» which has no similarity to Mut'ah and was prohibited by the Prophet Mohammad (Bokhari, 1401AH, 6/132).

- Rejecting the limitation of the meaning of marriage: The application of the word «marriage» to Mut'ah has been present in the same Sunni sources (such as Tabari, 1412AH, 5/9; Qurtubi, 1364AH, 5/132) and also during the time of the Prophet Mohammad. The reasons given by Jassas for excluding the meaning of marriage to permanent marriage are incorrect.

- Examining the rulings on the ‹Iddah, inheritance and separation: The Sunnis' denial of ‹Iddah and other rulings related to marriage from Mut'ah is due to the invalidity of Mut'ah itself, while from the Shiite point of view, Mut'ah has its own specific rulings, including the ‹Iddah of separation (two menstruations) (Ash'ari, 1408AH; Koleini, 1407AH, 5/447) and the ‹Iddah of death (four months and ten days) (Sheikh Sadough, 1413AH, 3/465). Also, the lack of inheritance in Mut'ah is not a proof that it is not a marriage, just as in cases such as marriage with a Zammi woman or a murderer, there is no inheritance, but the marriage contract is valid (Sheikh Mofid, 1424AH; Bayhaqi, no-date, 6/217).

- Proof of the validity of the news of permissibility: Jassas' argument on the priority of prohibition due to the punishment of abandoning a prohibition (Al-Jassas, 1405AH, 3/75, 100) has no place here; because the prohibition of a permissible matter itself requires a good reason so that there is no distortion in the religion. The narrative of Ibn Masoud, which clearly indicates the Prophet Mohammad's permission for Mut'ah (Koufi, 1409AH, 3/391; Neysabouri, no-date, 4/130), confirms its permissibility. The claim of the community of the companions on prohibition is also in conflict with explicit narratives that attribute the prohibition only to Umar

(such as «Mut'ah was practiced during the time of the Prophet Mohammad, and I forbid it and punish its perpetrators» (Al-Jassas, 1405AH, 3/102)).

- Rejecting the analogy with the sale contract: The analogy of marriage with the sale contract is not correct, and if it is comparable, temporary marriage is more like a lease contract (ownership of the benefit) than a sale contract (ownership of the thing).

- Proving consensus on permissibility: The numerous and explicit narratives that narrate the permissibility of Mut'ah during the time of the Prophet Mohammad and attribute its prohibition only to the time of the second caliph (such as the narratives of Ibn Masoud and Jaber (Al-Jassas, 1405AH, 3/96, 101; Azdi, no-date)) refutes the claim of consensus on prohibition.

Conclusions

A review and critique of the opinions of Sunni commentators from the second to fourth centuries AH, especially the Jassas' detailed evidence, shows that their evidence in denying the implication of verse 24 of Surah Nesa on temporary marriage and proving its prohibition is not sufficiently strong. These arguments face documentarily serious challenges (weakness of narrators), implication (internal inconsistency and conflict with other texts), and wording (incorrect restrictive interpretations). In contrast, historical, narrative, and interpretive evidence testify to the preservation of the ruling on the permissibility of temporary marriage and the correctness of the Shiite interpretation of verse 24 of Surah Nesa. Therefore, the view of Sunni commentators on this matter cannot reject the Shiite interpretive view and prohibit Mut'ah.

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors of the study would like to express their gratitude to Mohammad Javad Najafi, Ph.D., a member of professors at the University of Qom.

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government,

commercial, or non-profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده
شاپا چاپی: ۶۱۹۰-۲۵۳۸ شاپا الکترونیکی: ۴۰۸۵-۲۷۱۷
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

بررسی و نقد آرای تفسیری مفسران اهل‌سنت از قرن دوم تا چهارم هجری درباره آیه ازدواج موقت

زینب بابایی چاپلقی[1]✉، و محمد مرادی[2]

۱. نویسنده مسئول، دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم قرآن و حدیث، قم، ایران. رایانامه: mehrabkhoon@yahoo.com

۲. دکتری تفسیر تطبیقی، دانشگاه علوم قرآن و حدیث، قم، ایران. رایانامه: moradi.m@qhu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۰۹

کلیدواژه‌ها:
ازدواج موقت،
استمتاع،
نقد تفاسیر اهل‌سنت،
تفسیر آیه ازدواج موقت،
تحریم ازدواج موقت.

چکیده

هدف: هدف از پژوهش حاضر، تبیین و نقد دیدگاه عامه درباره آیه ازدواج موقت و تحلیل پیدایش آرای تفسیری مفسران اهل‌سنت در قرون دوم تا چهارم هجری که بن‌مایه دیدگاه‌های بعدی در این موضوع است، می‌باشد.

روش پژوهش: این پژوهش به‌روش تحلیلی-اسنادی و با بررسی متون دینی با رویکرد اجتهادی انجام شد.

یافته‌ها: نتایج بررسی‌ها نشان داد که مفسران اهل‌سنت با نفی ازدواج موقت، با استفاده از مضمون روایات و تحلیل آیه ۲۴ سوره نساء و ارائه دلایلی از جمله: بیان معنای متفاوت برای کلمات آیه، بحث در مورد نکاح نبودن متعه، حل تناقض در تاریخ‌های تحریم و ادعای اجماع بر تحریم متعه، سعی در اثبات معنای نکاح دائم از مفاد آیه و نفی نکاح موقت از آن داشته‌اند.

نتیجه‌گیری: در این پژوهش به عناصر کلامی، تفسیری و فقهی ناظر بر آرای اهل‌سنت و شیعه توجه شد و ناسازگاری‌های درونی و کاستی‌های دیدگاه عامه تبیین گردید. نتایج نشان داد که هیچ‌یک از دلایل ارائه‌شده نتوانسته است با ادله تداوم اباحه متعه مقابله و آن را مردود نماید.

استناد: بابایی چاپلقی، زینب؛ و مرادی، محمد(۱۴۰۴). بررسی و نقد آرای تفسیری مفسران اهل‌سنت از قرن دوم تا چهارم هجری درباره آیه ازدواج موقت. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۳ (۲)، ۸۹-۱۰۷. https://doi.org/10.22034/ijwf.2024.14844.2277

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

© نویسندگان.

مقدمه

آیه ۲۴ سوره نساء درباره بخشی از حقوق زنان سخن می‌گوید: «فَمَا اسْتَمْتَعْتُم بِهِ مِنهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُم فِيمَا تَرَاضَيْتُم بِهِ مِن بَعْدِ الْفَرِيضَةِ؛ پس زنانی را که متعه کرده‌اید مهرشان را به‌عنوان فریضه‌ای به آنان بدهید و در آنچه بعد از تعیین مهر توافق کنید بر شما گناهی نیست». در تفسیر این آیه بین شیعه و اهل‌سنت اختلاف‌نظر است؛ مفسران شیعه مانند طبرسی، شیخ طوسی و علامه طباطبایی معتقدند که این آیه در مورد ازدواج موقت است و احکام مربوط به آن را بیان می‌کند (ر.ک.، طبرسی، ۱۳۷۲، ۵۲/۳؛ طوسی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۱۶۵/۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۲۷۱/۴) و مفسران اهل‌سنت مانند طبری و جصاص آن را در مورد ازدواج دائم می‌دانند (ر.ک.، طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۱۰/۵؛ جصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۹۴/۳). مفسران اهل‌سنت حتی در میان خود نیز نظرات متعددی در مورد تفسیر این آیه و برای رد دیدگاه شیعه بیان کرده‌اند که با پاسخ‌هایی ازسوی مفسران و مؤلفان شیعه مانند مناظرات شیخ مفید مواجه شده است (ر.ک.، شیخ مفید، ۱۴۲۴هـ.ق). این پاسخ‌ها بیشتر برای دفاع از دیدگاه شیعه است و نقد و بررسی نظرات مفسران اهل‌سنت مغفول مانده است. بنابراین، باید دید که آیه یاد شده در قرن‌های ابتدایی در تفاسیر اهل‌سنت چگونه تفسیر شده و چه رویکردی درباره آن وجود داشته است. در این تفاسیر چه روایاتی دال بر تحریم متعه توسط پیامبرﷺ ارائه شده و مبانی و دلایل ارائه شده توسط این مفسران چه بوده است؟

هدف پژوهش حاضر، نقد و بررسی نظرات مفسران و تعیین جایگاه و میزان اعتبار دیدگاههای تفسیری آنها در مورد ازدواج موقت است؛ زیرا نظراتی که در قرون ابتدایی هجری- قمری درباره آیه مورد نظر بیان شده است، مبنای نظرات و تفاسیر قرون بعدی نیز قرار گرفته است. بنابراین، کاوش‌های فقهی و اصولی و بررسی لغوی، رجالی و دلالی احادیث وارده در مورد آیه ۲۴ سوره نساء و ازدواج موقت، در پژوهش حاضر مورد نیاز است.

روش پژوهش

در پژوهش حاضر به‌روش توصیفی-تحلیلی و انتقادی، و با رویکری اجتهادی آرای مفسران شاخص اهل‌سنت در قرون دوم تا چهارم هجری، شامل عبدالرزاق بن همام صنعانی (م ۲۱۱) صاحب تفسیر القرآن، ابوجعفر محمدبن جریر طبری (م ۳۱۰) صاحب تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن، ابواسحاق زجاج (م ۳۱۱) صاحب تفسیر تهذیب معانی القرآن و اعرابه و احمدبن علی جصاص (م ۳۷۰) نویسنده کتاب احکام القرآن بررسی شد. بدین‌منظور، ادله و روایات ارائه‌شده توسط این مفسران ذیل آیه ۲۴ سوره نساء استخراج، دسته‌بندی و نقد شد. نقدها براساس بررسی‌های لغوی (مانند تحلیل واژه‌های استمتاع، نکاح، محصنین و مسافحین)، رجالی (بررسی اسناد روایات) و دلالی (تحلیل محتوایی روایات و استدلال‌ها) انجام شد. همچنین، دیدگاه‌های مذکور با استناد به منابع تفسیری، حدیثی و فقهی و نیز شواهد تاریخی مورد ارزیابی قرار گرفت.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری پژوهش

۱. معرفی مفسران قرن دوم تا چهارم هجری- قمری

برای بررسی دیدگاه‌های تفسیری قرن دوم تا چهارم هجری قمری، دیدگاه مفسرانی بررسی می‌شود که مطالب اساسی و مهم روایی و تفسیری را بررسی کرده‌اند. مفسرانی مانند عبدالرزاق‌بن همام صنعانی (م ۲۱۱) صاحب کتاب تفسیر القرآن که از قدیمی‌ترین این مفسران است. وی اگرچه مطالب محدودی بیان کرده است، اما تفسیرش بر دیدگاه‌های مفسران قرون بعد تأثیرگذار بوده است. ابی‌جعفر محمدبن جریر طبری (م ۳۱۰) صاحب تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن نیز

مفسر مشهوری است که روایات تفسیری را بررسی کرده است. نظرات او نیز در دیدگاه‌های مفسران قرون بعد بسیار اثرگذار بوده است. ابواسحاق ابراهیم السری معروف به زجاج (م ۳۱۱) صاحب تفسیر تهذیب معانی القرآن و اعرابه و احمدبن علی جصاص (م ۳۷۰) نویسنده کتاب احکام القرآن از مفسرانی هستند که نظرات مهم روایی و تفسیری ذیل آیه ۲۴ سوره نساء ارائه داده‌اند. جصاص، ازدواج موقت را از زوایای مختلف بررسی و استدلال‌های مهمی مطرح کرده است. بیشترین حجم مطالب قابل نقد و بررسی توسط جصاص بیان شده است.

۲. دلایل تفسیری مفسران اهل‌سنت در تفسیر آیه ازدواج موقت

مفسران اهل‌سنت معتقدند که آیه ۲۴ سوره نساء در مورد ازدواج موقت نازل نشده است. آنها با نفی ازدواج موقت از تفسیر این آیه، سعی در اثبات معنای نکاح دائم بر مفاد آیه داشته‌اند. از جمله دلایل آنها به قرار ذیل است:

۲-۱. استناد به روایات ذیل آیه ۲۴ سوره نساء بر نکاح دائم

برخی روایات ذکر شده در کتب مفسران اهل‌سنت نشان‌دهنده معنای نکاح در مورد کلمه استمتاع است و بدین منظور به‌کار برده شده است تا دلالت کند که آیه ۲۴ سوره نساء در مورد ازدواج دائم است. از جمله این روایات عبارتند از:

– علی‌بن ابی طلحه از ابن‌عباس چنین روایت می‌کند که او درباره آیه «فَمَا اسْتَمْتَعْتُم بِهِ مِنهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً» (نساء: ۲۴) سخن می‌گوید: «هرگاه مردی، زنی را به ازدواج خود درآورد و با او یک‌بار نزدیکی کند پرداخت تمام مهریه بر او واجب می‌شود و استمتاع نیز همان نکاح است». (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵)

– معمر از حسن بصری چنین روایت کرده که او «فَمَا اسْتَمْتَعْتُم بِهِ مِنهُنَّ» در آیه ۲۴ سوره نساء را در معنای نکاح می‌داند. (صنعانی، ۱۴۱۰هـ.ق، ۱۵۴/۱؛ طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵) ابن جریج از مجاهد نیز همین مضمون را روایت کرده است (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵).

– عبدالله‌بن وهب از ابن‌زید روایت کرده است که او در مورد آیه «فَمَا اسْتَمْتَعْتُم بِهِ مِنهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً» (نساء: ۲۴) عبارت «هذا النکاح» را آورده است. وی در ادامه می‌گوید: «آنچه در قرآن درباره نکاح آمده این‌گونه است که هرگاه زن گرفتی، پاداش او را که مهریه‌اش است به او بده و اگر چیزی از آن را به تو بخشید آن قسمت بخشیده شده برای توست. خداوند برای زن، عده و میراث را واجب کرده است». در جای دیگر می‌گوید: «استمتاع در اینجا نکاحی است که به‌معنای آمیزش است» (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵).

۲-۲. تفسیر آیه ۲۴ سوره نساء به ازدواج دائم

یکی دیگر از دلایل اهل‌سنت بر اینکه آیه بر ازدواج دائم دلالت دارد، تفسیر آیه است. زجاج معنای ازدواج دائم را در مورد تفسیر کلمه استمتاع بیان کرده و بر این نظر است که اگر زوج با عقد استمتاع کند، نصف مهر و اگر با نزدیکی استمتاع کند، تمام مهر را باید پرداخت کند. او در نقد دلالت آیه مذکور بر ازدواج موقت نیز گفته است که متاع به هر چیزی گفته می‌شود که سودی داشته باشد. بنابراین، آیه دربردارنده مفهوم ازدواج موقت نیست، بلکه بدین معناست که هراندازه کام‌جویی شود در قبالش مهریه پرداخت می‌شود. او با همین استدلال، قول امامیه را بر تفسیر آیه در مورد ازدواج موقت، باطل دانسته است. (ابواسحاق، ۱۴۲۷هـ.ق، ۲۸/۲)

جصاص نیز محتوای آیه را در مورد نکاح و عمل نزدیکی می‌داند. بنابراین، تفسیر آیه بر ازدواج موقت را نفی کرده است. او عبارت «فَما استمتَعتُم» را در آیه فوق عطف بر «وَ أُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذلِكُم» قرار داده است؛ یعنی ازدواج بر غیر از محرمات مباح است. از نظر او آنچه بر آن عطف شده است باید بیانی باشد برای حکم زنی که با او نزدیکی صورت گرفته و مستحق

تمام مهر شده است، پس اگر در ابتدا در مورد ازدواج سخن گفته است در انتها نیز متناسب با آن، نزدیکی و استحقاق زوجه بر دریافت تمام مهر را متذکر شده است. جصاص پاکدامنی را فقط از راه ازدواج دائم قبول دارد. او معتقد است که کلمه «محصنین» بر کسانی‌که متعه کرده‌اند، دلالت نمی‌کند؛ زیرا متعه، ازدواج صحیحی نیست و محصن، کسی است که ازدواج صحیح کرده است. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۳/ ۹۷)

جصاص برای احصان یادشده در آیه ۲۴ سوره نساء، دو تفسیر بیان می‌کند: یکی احصانی که با ازدواج ایجاد می‌شود نه با زنا و دوم، پاکدامنی که شرط اباحه مذکور در «وَ أُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذلِكُم» است. او بر این نظر است که اگر وجه اول ملاک باشد اطلاق اباحه عمومیت دارد و اگر وجه دوم ملاک باشد، اطلاق اباحه مجمل است؛ زیرا اباحه، مشروط به احصان شده و احصان هم امر مجملی است و به توضیح نیاز دارد؛ زیرا معانی ازدواج صحیح (دائم)، اسلام و عفت حاصل از ازدواج را نیز دربرمی‌گیرد و مشخص نیست کدام‌یک مورد نظر است. بنابراین، آنچه توضیح نمی‌خواهد اولی است از آنچه به بیان و توضیح احتیاج دارد. به‌ویژه اینکه محتوای آیه خبر از ورود به دایره احصان با ازدواج می‌دهد؛ زیرا در آیه آمده است: «محصنین غیر مسافحین». سفاح همان زناست و آیه خبر از احصانی می‌دهد که ضد زناست و عفتی است که بدون اجمال به‌دست می‌آید؛ عفتی که با ازدواج، رجم درپی دارد و این یعنی، ازدواج دائم. جصاص برای اثبات سفاح بودن متعه این‌گونه استدلال کرده است که چون زنا همان سفاح است و احکام ازدواج مانند ثبوت نسب و وجوب عده در آن وجود ندارد، پس اصطلاح سفاح و زنا بر متعه نیز تعلق می‌گیرد. سفاح، همان انزال از راه باطل است و ازآنجاکه متعه نیز از احکام ازدواج خالی است، پس متعه همان زناست و «غَيرَ مُسافِحين» بر آن دلالت می‌کند (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۹۲/۳، ۹۳ و۹۷).

۲- ۳. رجوع ابن‌عباس از اباحه

جصاص معتقد است که ابن‌عباس از اباحه متعه رجوع کرده و برای اثبات آن دو روایت ذیل را آورده است:

– جعفربن محمد از حجاج از ابن‌جریج و عثمان‌بن عطاء از عطاء خرسانی روایت کرده‌اند که ابن‌عباس گفته است: «نسخ ازدواج موقت با آیه اول سوره طلاق اتفاق افتاده است». (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۹۵/۳) منظور این روایت این است که چون در ازدواج موقت طلاق وجود ندارد و جدایی بدون طلاق صورت می‌گیرد، پس با نزول آیه اول سوره طلاق منسوخ شده است.

– عبدالله‌بن وهب از عمروبن حرث از بکیربن اشج از ابا اسحاق مولی بنی‌هاشم روایت کرده است: «مردی از ابن‌عباس سؤال کرده که کنیزی دارد که [او را] در سفری برای دوستانش حلال کرده است. پس ابن‌عباس در جواب گفته است: این سفاح است». (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۹۶/۳)

۲- ۴. همسر نبودن زن منقطعه و خالی بودن آن از احکام نکاح

از نظر جصاص زنی که به متعه کسی درآمده است، همسر به او اطلاق نمی‌شود؛ زیرا متعه، نوعی از نکاح نیست. دلیل آن هم این است که نکاح اسمی است که بر دو معناست: یکی وطی است و نکاح به‌طور حقیقی بر آن اطلاق می‌شود و دیگری به‌معنای مجازی عقد است. نکاح فقط به عقد دائم گفته می‌شود و شامل متعه نیست؛ زیرا این مسئله نه از عرب شنیده شده و نه در شرع بیان شده است. متعه، عده جدایی و عده وفات ندارد، ایجاد نسب و ایجاد توارث نمی‌کند و زنی که حائض است با تمام شدن مدت از همسرش جدا می‌شود. باوجود چنین احکامی، متعه نمی‌تواند نوعی از نکاح باشد. او در این زمینه روایتی از ابن‌عباس آورده که گفته است: «متعه نه نکاح است نه سفاح». وی نتیجه گرفته است که ازآنجاکه هیچ‌یک از احکام از نظر ابن‌عباس دور نمانده است بنابراین، متعه نمی‌تواند نوعی از نکاح باشد. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۹۸/۳)

۲- ۵. حل تناقض تواریخ تحریم ازدواج موقت

جصاص روایاتی متناقض برای تاریخ، تحریم آورده و نتیجه گرفته است که تاریخ به‌دلیل اختلاف اقوال، ساقط و تحریم به‌دلیل اتفاق راویان بر آن ثابت است. او وجه دیگری نیز برای تاریخ تحریم مطرح کرده است به این صورت که تحریم متعه در روز خیبر با اباحه آن در حجه‌الوداع یا روز فتح مکه نسخ شده و دوباره تحریم، اباحه را نیز نسخ کرده است. روایت ابن‌مسعود که ظهور در اباحه دارد نیز تاریخی برای تحریم ذکر نکرده است (ر.ک.، بیهقی، بی‌تا، ۲۰۱/۷). بنابراین، می‌تواند به این معنا باشد که متعه‌ای که در این روایت مباح شده توسط روایات دیگر نهی شده است. بنابراین، تحریم بعد از اباحه وارد شده و اباحه را از بین برده است. حتی اگر اخبار تاریخ تحریم و اباحه تعدادشان یکی باشد، باز تحریم اولی است؛ زیرا اگر امر مباحی مورد عمل واقع نشود مجازاتی درپی ندارد، اما اگر به نهی بی‌توجهی شود عامل آن مجازات خواهد شد. احتیاط در این مورد خودداری از چیزی است که به‌دور از مجازات نیست و عقل نیز بر آن حکم می‌کند. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۷۵/۳ و۱۰۰)

جصاص، روایتی توسط ابن‌مسعود ذکر کرده است که در آن مردم در غزوه‌ای از پیامبرﷺ اجازه استخصاء[۱] خواستند، ولی پیامبرﷺ اجازه چنین کاری را نداد و با رخصت در ازدواج موقت، آیه «لا تُحَرِّموا طَيِّبات» (مائده: ۸۷) را قرائت کرد. (کوفی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۳۹۱/۳؛ نیسابوری، بی‌تا، ۱۳۰/۴) او این روایت را با تحریم ازدواج موقت قابل جمع دانست و گفت: «اگر قرار بود اباحه متعه باقی باشد باید خبر مستفیض متواتر بر آن وارد شده باشد؛ زیرا مردم به آن محتاج بودند و باید به آن، همان‌طور که در ابتدا مباح بود، می‌نگریستند، اما اجتماع صحابه بر تحریم آن، نشان‌دهنده تحریم ازدواج موقت بعد از اباحه آن است». او برهمین‌اساس، روایت عمر مبنی بر تحریم متعه را بررسی کرد و معتقد است که صحابه از نسخ آن آگاه بودند وگرنه اگر بر تحریم امری توافق کنند که پیامبرﷺ آن را مباح کرده است از دین خارج هستند، درحالی‌که آنها به فرموده خداوند تعالی بهترین امت هستند. بنابراین، آنها از نسخ اطلاع داشتند که با آنچه عمر تحریم کرده بود، موافقت کردند. امری که پیامبرﷺ مباح کرده است جز با نسخ، قابل تحریم نیست (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۱/۳).

۲- ۶. بطلان شرط مدت در ازدواج موقت

جصاص، ازدواج موقت را با عقد بیع مقایسه کرده و نتیجه گرفته است که شرط مدت در ازدواج باطل است. اباحه منافع در ازدواج به‌منزله تملک عین در عقد بیع است. بنابراین، همان‌طور که بیع با شرط مدت صحیح نیست در ازدواج نیز نمی‌توان شرط مدت کرد. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۱/۳)

۲- ۷. نقد نظر قائلان بر اباحه متعه

جصاص، نظر قائلان بر اباحه متعه را آورده و سپس آن را نقد کرده است. قائلان بر اباحه متعه معتقدند که اتفاق‌نظر وجود دارد بر اینکه متعه تا زمانی مباح بود و سپس در تحریم آن اختلاف پدید آمد. آنها می‌گویند: «ما بر اتفاق‌نظر ثابت هستیم و اختلاف را در نظر نمی‌گیریم. به آنها گفته شده است اخباری که اباحه را ثابت می‌کنند تحریم را نیز ثابت می‌کنند و هرجا اختلاف‌نظر باشد اجماعی در کار نیست. بنابراین، قائلان به اباحه متعه باید این ادعا را طور دیگری ثابت کنند؛ زیرا چیزی‌که امکان نسخ در آن وجود دارد و تحریمی که بعد از اباحه آن از ظاهر کتاب و سنت و اجماع گذشتگان ثابت شده است، دیگر مباح نیست». (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۳/۳)

---

۱. از مردی انداختن

۳. نقد و بررسی روایات و دلایل مذکور از مفسران اهل‌سنت به‌ویژه جصاص

۳-۱. بررسی تفسیر لفظ استمتاع

در متن روایات ارائه شده توسط مفسران اهل‌سنت، کلمه نکاح به‌مثابه تفسیر استمتاع آمده است. ذکر این کلمه مفسران اهل‌سنت را برآن داشته است تا استمتاع را در معنای آمیزش تفسیر کنند و معنای ازدواج کردن را از آن نفی کنند. این درحالی است که واژه نکاح برای ازدواج موقت نیز به‌کار می‌رود. این نکته را برخی روایات دال بر اباحه متعه نیز تأیید می‌کنند؛ زیرا در آنها از لفظ نکاح یا مشتقات آن برای اباحه متعه استفاده شده است. طبری از مفسران اهل‌سنت، اباحه ازدواج موقت را با دلایل دیگر از آیه نفی کرده است. وی از این دست روایات در تفسیر خود ذکر آورده، اما متعرض کاربرد لفظ نکاح بر متعه نشده است. (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵) در برخی از کتب حدیثی اهل‌سنت، عبارت مربوط به متعه با عبارت «باب نکاح المتعه» نام‌گذاری شده است (ر.ک.، نیسابوری، بی‌تا، ۱۳۰/۴؛ بیهقی، بی‌تا، ۲۰۰/۷؛ ابن‌ماجه، بی‌تا، ۶۳۰/۱). لفظ استمتاع نیز هرجا در شرع به‌صورت مطلق به‌کار رود عقد مدت‌دار مورد نظر است (ر.ک.، طوسی، بی‌تا، ۱۶۵/۳).

این مطلب در بسیاری از روایات مربوط به متعه مشخص است؛ زیرا در آنها از متعه و مشتقات آن استفاده شده و فقط معنای عقد مدت‌دار مورد نظر بوده است (ر.ک.، الشیبانی، بی‌تا، ۴۰۵/۳؛ نیشابوری، بی‌تا، ۱۳۲/۴، ۱۳۳؛ بیهقی، بی‌تا، ۲۰۰/۷؛ ابن‌ماجه، بی‌تا، ۶۳۱/۱).

در شرع، الفاظ در معانی دیگری استفاده می‌شوند مانند الفاظ صلاه، زکات، صیام. (رازی، ۱۴۱۲هـ.ق، ۲۹۸/۱) شارع این الفاظ را برای معانی موردنظر خود وضع نکرده است، اما به‌دلیل کثرت استعمال برای مخاطب، تبادر معانی در معانی شرعی صورت گرفته است (زرکشی، ۱۴۲۱هـ.ق، ۳۹۲/۱). برای نقد دیدگاه مفسران اهل‌سنت، بررسی روایات نیز ضروری است. روایت ابن‌جریج با عملکرد او متعارض است؛ زیرا او تعداد زیادی متعه داشته است (ذهبی، بی‌تا، ۱۷۰/۱). شاید منظور او از عبارت «فما استمتعتم» بر معنای نکاح، ذکر این معنا بوده که ازدواج موقت نوعی نکاح بوده و در شرع مورد تأیید است. ابن‌جریج مانند ابن‌ابی نجیح که او نیز از مجاهد روایت کرده و عبارت «فما استمتعتم» را در معنای نکاح متعه آورده است (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵)، تفسیر را از مجاهد نگرفته، بلکه آن را از کتاب قاسم ابن‌ابی بزه و به‌شیوه غیرسماع از مجاهد روایت کرده است (تمیمی، ۱۳۹۳هـ.ق، ۵/۷). درصورتی‌که کتاب قاسم ابن‌ابی بزه نمی‌تواند دربردارنده هردو دیدگاه یعنی، تفسیر «فما استمتعتم» بر اباحه متعه و تفسیر آن بر روابط زناشویی داخل در نکاح دائم باشد؛ یعنی این‌گونه نیست که ابن‌جریج از قاسم‌بن ابی بزه چنین روایت کرده باشد که «فما استمتعتم» به‌معنای روابط زناشویی داخل در عقد دائم است و ابن‌ابی نجیح از همین کتاب این عبارت را به‌معنای عقد متعه روایت کرده باشد. بنابراین، روایت ابن‌جریج نیز نمی‌تواند به‌معنای روابط زناشویی داخل در ازدواج دائم باشد.

این احتمال وجود دارد که روایات مورد بحث به‌ویژه روایت ابن‌زید و علی‌بن ابی طلحه که در مورد وجوب پرداخت مهر در صورت آمیزش صادر شده است، (طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵) برای از بین بردن رد پای تفسیر کلمه استمتاع بر عقد متعه بیان شده باشند. ازجمله دلایل آن، بخشی از روایت ابن‌زید است که می‌گوید: «خداوند برای زن، عده و میراث را واجب کرده است»، اما این عبارت مرجعی در آیه ندارد تا بیانگر آن باشد و برای این بیان شده تا عقد متعه را از دایره اعتبار بیندازد، البته میراث در عقد موقت منتفی است (طوسی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۲۴۱/۷). نگه‌داشتن عده در عقد موقت نیز واجب است (کلینی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۴۵۱/۵). در اینجا به‌قرینه وجود میراث، منظور عده وفات است. این درحالی است که زن ذمی نیز باید عده وفات نگه دارد درحالی‌که ارث نمی‌برد (شیخ مفید، ۱۴۲۴هـ.ق)، ولی عبارت همسر بر او نیز اطلاق می‌شود. بنابراین، الزامی در ارث بردن و رابطه همسری وجود ندارد.

این‌دو روایت در بررسی رجالی نیز تضعیف شده و قابل استناد نیست. در روایت نخست، علی‌بن ابی طلحه از نظر

رجالیون ضعیف است. (العقیلی، ۱۴۱۸هـ.ق، ۲۳/۳؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۴۲۶/۱۱؛ العسقلانی، ۱۴۱۵هـ.ق، ۶۹۷/۱) او از ابن‌عباس به‌صورت مرسل روایت کرده است؛ زیرا تاریخ وفاتش در سال ۱۴۳ هجری است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۴۲۷/۱۱)، ولی ابن‌عباس در سال ۶۸ و یا ۷۰ هجری درگذشته است (بخاری، بی‌تا، ۳/۵؛ تمیمی، ۱۳۹۳هـ.ق، ۲۰۷/۳). نکته دیگر این است که او خود به این مسئله اذعان کرده که تفسیر را از هیچ‌کس نشنیده است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۴۲۶/۱۱؛ العقیلی، ۱۴۱۸هـ.ق، ۲۳/۳؛ العسقلانی، ۱۴۱۵هـ.ق، ۶۹۷/۱، المزی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۴۹۰/۲۰).

در روایت دیگر، ابن‌زید معرف سه نفر است؛ زیرا زیدبن اسلم سه پسر داشت به‌نام‌های اسامه، عبدالله و عبدالرحمن که هر سه نیز راویان ضعیفی هستند. (ذهبی، بی‌تا، ۴۲۵/۲و ۵۶۴) از بین این سه برادر، عبدالله‌بن وهب فقط از دو تن از آنها یعنی، اسامه و عبدالرحمن روایت کرده است (رازی، ۱۳۷۱هـ.ق، ۲۸۵/۲، مزی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۱۲۸/۹ و ۱۱۴/۱۷). در اینجا منظور از ابن‌زید، اسامه‌بن زید است. نظری که او بیان کرده، نوعی تفسیر به رأی است؛ زیرا او در اواسط قرن دوم زندگی می‌کرد به‌طوری‌که نه پیامبرﷺ را درک کرده و نه با صحابه دیدار داشته است (عاملی، ۱۴۱۰هـ.ق، ۲۵۵/۵). درواقع هیچ‌یک از این روایات ازسوی پیامبرﷺ صادر نشده است و می‌توان همه را تفسیر به رأی دانست. در اینجا مسئله دیگری که مطرح می‌شود تاریخ ورود چنین دیدگاهی به تفاسیر اهل‌سنت است. ازآنجاکه حسن بصری در سال ۱۱۰ هجری وفات یافت و قدیمی‌ترین فرد در میان این راویان است (ر.ک.، بخاری، بی‌تا، ۲۸۹/۲) تاریخ ورود این دیدگاه را به تفاسیر اهل‌سنت می‌توان قبل از تاریخ وفات او دانست.

مفاد روایات تفسیری وارده تا قبل از این تفسیر نیز بیانگر این مطلب است. مفاد آنها یا ناظر بر تفسیر آیه مورد بحث بر ازدواج موقت بوده و یا از تحریم و نسخ آن سخن به‌میان آورده است. (بخاری، ۱۴۰۱هـ.ق، ۱۲۹/۶؛ نیسابوری، بی‌تا، ۶۳۰/۱ و ۶۳۱؛ بیهقی، بی‌تا، ۲۰/۷) با بررسی‌های دلالی و رجالی صورت گرفته، روایات مذکور درصورتی‌که قابل انطباق با معنای ازدواج موقت در آیه ۲۴ سوره نساء نباشند، قابل پذیرش نیستند.

۳- ۲. رد دلایل سه‌گانه جصاص

جصاص در دلیل اول از تناسب ابتدا و انتهای کلام خداوند سخن گفته و می‌گوید که اگر در ابتدا در مورد ازدواج سخن گفته است در انتها نیز باید از نزدیکی و پرداخت مهر سخن گفته باشد. باید گفت که این استدلال صحیح نیست؛ زیرا قرار نیست بشر برای خداوند تناسب سیاق کلام را تعیین کند و بر آیه تحمیل کند، بلکه وظیفه بشر تنها کشف این تناسب است. چنین به‌نظر می‌رسد که اگر ابتدای کلام، طلب زناشویی به‌شیوه حلال با پرداخت مال است در انتها نیز در تناسب با آن از نوعی از طلب زناشویی حلال با پرداخت مال سخن گفته است. ذکر این نکته نیز لازم است که اگر در آیه ۲۳ سوره نساء از زنانی سخن گفته که ازدواج با آنها حرام است، پس در آیه ۲۴ با نزول عبارت «وَ أُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذلِكُم» از زنانی سخن گفته است که ازدواج با آنها حلال است. این مسئله اشکالی در مورد ازدواج موقت ایجاد نمی‌کند (رازی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۴۴/۱۰). در این تحریم و تحلیل، صحبت از نوع ازدواج نیست، بلکه تنها از کسانی سخن گفته که نمی‌توان با آنها ازدواج کرد.

جصاص در خلال دلیل دوم، معنای محصنین را محدود به نکاح دائم کرده است، اما معانی ذکر شده برای آن در کتب لغت عبارت است از: معنای عفاف یا ازدواج. (ر.ک.، فراهیدی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۱۱۸/۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲هـ.ق؛ بلخی، ۱۴۲۳هـ.ق، ۳۶۷/۱؛ طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۸/۵) فخر رازی از مفسرین اهل‌سنت می‌گوید که او هیچ دلیلی برای عدم شمول احصان در مورد متعه ارائه نکرده است. بنابراین، دیدگاه جصاص را نپذیرفته است (رازی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۴۴/۱۰). بنابراین، در رد دیدگاه جصاص میتوان چنین گفت که منظور از احصان در آیه مذکور این است که شیوه کام‌جویی را تشریح می‌کند و می‌گوید که شیوه ارتباط شما با زنان برای زناشویی باید حلال و با پاکدامنی باشد و درصدد بیان حکم فقهی برای کسی‌که

شیوه غیرحلالی را برگزیده، نیست. شاید این نکته نیز بتواند پاسخ دیگری بر استدلال جصاص باشد. آیات الاحکام یا در مقام کلی‌گویی است و اصل تشریع را بیان می‌کند که در این صورت، قیودی که در سنت برای آن احکام ذکر شده است فقط جنبه شرح و بیان دارد و یا آیات مذکور، عمومیت و اطلاق دارند که قیود سنت بر آنها تنها جنبه تخصیص و تقیید پیدا می‌کنند. در هر دو مورد، تناقضی صورت نپذیرفته و منافاتی در بین نیست. برهمین‌اساس، آیات ارث، طلاق و نفقه نیز مانند سایر احکام، تخصیص بردار است و ممکن است در سنت برای آنها تخصیصی درنظر گرفته شده باشد. همچنین الفاظ تزویج، نکاح و احصان از نظر حقیقت متشرعه، در معنای ازدواج دائم است و منافاتی ندارد که ازدواج در قرآن، دائم یا موقت باشد. برای مثال، وقتی فقیهی می‌گوید: «اگر مرد زناکار، محصن باشد یعنی، اگر با داشتن همسر، زنا کرده باشد باید سنگسار شود، ولی اگر ازدواج موقت کرده باشد سنگسار نمی‌شود؛ چون محصن نیست» چنین فقیهی کلمه محصن را در معنای ازدواج دائم به‌کار برده است. این حکم فقهی با این موضوع که احصان در عرف قرآن بر ازدواج دائم و موقت عمومیت داشته باشد، منافاتی ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۳۰۵/۴).

فخر رازی دلیل سوم جصاص را که می‌گوید: «متعه همان سفاح و زناست؛ چون در آنها فقط انزال ملاک است»، را رد کرده و معتقد است که انزال در ازدواج موقت به وجه صحیح است که با اذن خداوند در زمانی‌که مباح بوده انجام گرفته است. (طبری، ۱۴۲۰هـ.ق، ۴۴/۱۰) روابط زناشویی در عقد دائم نیز همیشه به نیت توالد نسل نیست و در بسیاری از موارد تنها ارضای نیاز جنسی مورد نظر است. جصاص اگرچه در اینجا متعه را سفاح می‌داند، اما روایتی از ابن‌عباس ذکر کرده که در تناقض با این دیدگاه است. ابن‌عباس در آن روایت می‌گوید که متعه نه نکاح است و نه سفاح. جصاص براساس این روایت نتیجه گرفته است که متعه نمی‌تواند نوعی از نکاح باشد. حال اگر ابن‌عباس متعه را سفاح نیز ندانسته است، پس منظور او این بوده که متعه امر حرامی نیست، ولی اینکه شرایط نکاح را نیز برای آن در نظر نگرفته است، بیانگر این مسئله است که انجام آن مانند نکاح دائم نیست. بنابراین، شروط نکاح دائم بر آن بار نمی‌شود. ممکن است ابن‌عباس در شرایطی این سخن را گفته که نمی‌خواسته نظر اصلی خود را بیان کند و قصد تقیه داشته است؛ زیرا وقتی متعه، سفاح نباشد، پس نوعی نکاح است که می‌توان به آن مبادرت ورزید و با نوع دائم آن نیز متفاوت است.

۳- ۳. عدم رجوع ابن‌عباس از اباحه متعه

جصاص دو روایت از ابن‌عباس ذکر کرده و آن‌دو را دلیلی بر رجوع او از اباحه متعه می‌داند. بررسی سندی روایت اول که مربوط به نسخ ازدواج موقت با آیه اول سوره طلاق است، نشان می‌دهد که عطاء یعنی، اولین راوی حدیث، این روایت را از ابن‌عباس نگرفته، بلکه به‌صورت مرسل از او نقل کرده است (ر.ک.، ابن‌عساکر، ۱۴۱۵هـ.ق، ۴۱۶/۴۰؛ رازی، ۱۳۷۱هـ.ق، ۳۳۴/۶؛ ذهبی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۱۴۰/۶)، پس مرتکب تدلیس شده (ذهبی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۱۴۱/۶) و روایت موردنظر را از دایره اعتبار انداخته است. بررسی متن روایت هم بیانگر وجود اشکالاتی در دلالت آن است. زن و مرد مرتد نیز بدون طلاق از هم جدا می‌شوند (ر.ک.، شافعی، ۱۴۰۳، ۵۲/۵؛ ابن‌قدامه، بی‌تا، ۵۶۴/۷). همچنین اگر یکی از زوجینی که مسلمان نیستند به اسلام مشرف شود، جدایی بدون طلاق صورت می‌پذیرد (ر.ک.، شافعی، ۱۴۲۲هـ.ق، ۴۸/۵). در فسخ نکاح (ر.ک.، شافعی، ۱۴۲۲هـ.ق، ۲۰۶/۵) و نیز در لعان[۱] (ر.ک.، شیرازی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۴۷۲/۴) جدایی بدون طلاق است. بنابراین، ملازمه‌ای میان همسری و طلاق نیست (شیخ مفید، ۱۴۲۴هـ.ق).

عبارت «إِذا طَلَّقتُمُ النِّساء» (بقره: ۲۳۱) که در روایت ابن‌عباس، ناسخ ازدواج موقت در نظر گرفته شده است به‌معنای «هرگاه طلاق اتفاق بیفتد» است، اما این عبارت نمی‌تواند ناسخ متعه باشد؛ زیرا مانند این است که کسی بگوید «اگر به

۱. لعان به‌معنی، مباهله میان زن و شوهر برای برطرف کردن حد قذف یا نفی ولد با الفاظ مخصوص است که در نزد حاکم صورت می‌گیرد. (عاملی، ۱۴۱۰هـ.ق، ۱۸۱/۶)

شهری وارد شدی یک‌روز در آن بمان». در غیر این صورت اگر کسی به شهری وارد شد و در آن سکونت نکرد، نمی‌توان گفت که آنجا شهری نبوده است. این مسئله در مورد ازدواج موقت نیز صادق است و نمی‌توان گفت چون در آن طلاق اتفاق نمی‌افتد، پس شرایط همسری را ندارد. (شیخ مفید، ۱۴۲۴هـ.ق) نکته دیگر در مورد بررسی رجالی ابن‌عباس است. او ترجمان القرآن (ر.ک.، ابن‌سعد، بی‌تا، ۳۶۶/۲؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵هـ.ق، ۲۸۵/۲۹؛ ذهبی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۳۴۷/۳؛ عسقلانی، ۱۴۰۴هـ.ق، ۲۴۳/۵) و حبر الامه یعنی دانشمند امت است (ر.ک.، تمیمی، ۱۳۹۳هـ.ق، ۳۲۶/۷؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵هـ.ق، ۲۸۵/۲۹). پیامبرﷺ هم برای وی این‌گونه دعا کرده است: «خداوندا! او را عالم و فقیه در دین گردان و به او علم تأویل قرآن را بیاموز» (جرجانی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۲۵۳/۴). براین‌اساس، از کسی مانند او بعید است که به قرآن آگاه نباشد و آیه‌ای را ناسخ متعه بداند که نمی‌تواند ناسخ آن باشد.

روایت دوم یعنی، روایت بهره‌جویی از کنیز توسط عده‌ای در سفر که ابن‌عباس آن را سفاح دانسته است، نمی‌تواند دلیلی بر رجوع وی از اباحه متعه باشد؛ زیرا اگر از شیعه نیز که اعتقاد به مباح بودن ازدواج موقت دارد چنین موضوعی سؤال شود فتوایش همان فتوای ابن‌عباس است؛ زیرا چنین ازدواجی مانند ازدواج رهط در قبل از اسلام است که توسط پیامبرﷺ تحریم شده است[1] و هیچ سنخیتی با ازدواج موقت ندارد. بنابراین، هردو روایت مذکور، براساس بررسی رجالی و دلالی صورت گرفته و قابل پذیرش نیستند و نمی‌توانند رجوع ابن‌عباس از اباحه متعه را ثابت کنند.

۳- ۴. رد محدودیت برای اطلاق معنای نکاح

جصاص، اطلاق کلمه نکاح را بر ازدواج دائم قلمداد کرده و شمول معنای آن را بر عقد موقت رد کرده است، اما اصل معنای نکاح در مورد عقد است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲هـ.ق) حتی اگر معنای اصلی نکاح همان‌طورکه جصاص بیان کرده است، نزدیکی باشد دلیلی بر اینکه ازدواج موقت از شمول آن خارج شود، وجود ندارد. جصاص برای آن، دو دلیل آورده است: یکی اینکه از عرب شنیده نشده و دیگر اینکه در شرع بیان نشده است. این دلایل قابل نقد و رد است؛ زیرا اعتقاد به اباحه متعه در مدت خاصی از زمان پیامبرﷺ چیزی است که اهل‌سنت نیز به آن قائل هستند و نمی‌توان گفت که متعه در آن زمان در حکم نکاح نبوده، پس مشروع نبوده است. در روایات وارده از اهل‌سنت و مباحثی که خود مطرح کرده‌اند نیز از لفظ نکاح برای متعه استفاده شده است (ر.ک.، طبری، ۱۴۱۲هـ.ق، ۹/۵؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ۱۳۲/۵).

۳- ۵. بررسی احکام عده، ارث و جدایی در ازدواج موقت

جصاص عده جدایی و طلاق را در ازدواج موقت منتفی دانسته و از عدم توارث و امکان جدایی در عادت ماهانه در ازدواج موقت سخن گفته است. او وجود چنین شرایطی را دلیلی بر نکاح نبودن متعه می‌داند، اما این دیدگاه ناشی از باطل دانستن این نوع از ازدواج است؛ یعنی اهل‌سنت ازدواج موقت را حرام می‌دانند به‌همین‌دلیل برای آن عده‌ای قائل نیستند. متعه، احکام خاص خودش را دارد؛ عده جدایی در متعه، دو حیض (اشعری، ۱۴۰۸هـ.ق؛ کلینی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۴۴۷/۵) و عده وفات، چهارماه و ده‌روز است (شیخ صدوق، ۱۴۱۳هـ.ق، ۴۶۵/۳). اهل‌سنت معتقدند که متعه در مدت‌زمان محدودی توسط پیامبرﷺ مباح دانسته شده است. بنابراین، در همان زمان نیز شرایط مذکور را داشته است؛ یعنی متعه، نکاحی حلال بوده و عده داشته است وگرنه چطور ممکن است که پیامبرﷺ به امر حرامی فرمان داده باشد.

در مورد توارث نیز باید گفت که اگرچه توارث در ازدواج موقت وجود ندارد، اما زن ذمی و کنیز و زنی که شوهرش را کشته باشد هم از همسر خود ارث نمی‌برد، ولی از نام همسری خارج نمی‌شود. (شیخ مفید، ۱۴۲۴هـ.ق؛ بیهقی، بی‌تا، ۲۱۷/۶) این

۱. ازدواج رهط، نکاحی است که چندین مرد که کمتر از ده نفر باشند با یک‌زن به‌سر می‌برند و اگر فرزندی به‌دنیا بیاید آن زن هرکدام را که بخواهد برای پدر او معرفی می‌کند. این ازدواج توسط پیامبرﷺ تحریم شد. (بخاری، ۱۴۰۱هـ.ق، ۱۳۲/۶؛ سجستانی، ۱۴۱۰هـ.ق، ۵۰۷/۱)

استدلال که چون زن حائض در عقد متعه با تمام شدن مدت از همسرش جدا می‌شود، پس متعه ازدواج صحیحی نیست، بیانگر نکاح نبودن متعه نیست؛ زیرا هدف از چنین ازدواجی، علت درج شرط پاکی از حیض برای صحت طلاق در ازدواج دائم است که عبارت است از: شکل‌گیری یک زندگی بادوام، توالد نسل و تربیت فرزند (طباطبایی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۱۸۱/۴). بنابراین، هرچیزی غیر از عدم تفاهم قطعی که در زوجین مانع برقراری زناشویی و ایجاد علقه باشد مانند حائض بودن زن (بخاری، ۱۴۰۱هـ.ق، ۶۷/۶؛ نیسابوری، بی‌تا، ۱۷۹/۴) باعث عدم انعقاد صیغه طلاق در این نوع ازواج می‌شود، اما در ازدواج موقت که اصراری بر کنار یکدیگر بودن زوجین نیست و هدف از آن نیز تشکیل خانواده، توالد نسل و تداوم رابطه زناشویی نیست با تمام شدن مدت پایان می‌پذیرد، پس جدایی زوجین از یکدیگر به‌راحتی انجام می‌شود. به‌همین‌دلیل پیامبرﷺ در جنگ به انجام متعه اجازه داد (ر.ک.، جصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۲/۳).

نکته مهم در استدلال جصاص این است که او ازدواج دائم را اصل قرار داده و ازدواج موقت را با آن مقایسه کرده و نتیجه گرفته است که اگر ازدواج موقت، شرایط ازدواج دائم را نداشته باشد بر آن نکاح اطلاق نمی‌شود. درحالی‌که اگر قرار بود ازدواج موقت شرایط ازدواج دائم را داشته باشد، این نوع ازدواج به‌وجود نمی‌آمد. برای مثال حج سه نوع است: تمتع، قران و افراد (کلینی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۲۹۱/۴) که هریک نیز در جای خود استفاده می‌شوند، پس اگر قرار بود که هرسه یکسان بوده و تفاوتی با هم نداشته باشند جایی برای تقسیم حج نبود. نکاح نیز همین‌گونه است و هردو نوع آن برای اهداف متفاوتی به‌وجود آمده است.

۳- ۶. اثبات اعتبار و ابقای اخبار اباحه

جصاص در مورد اختلاف بین اخبار اباحه و تحریم در نهایت تحریم را اولی می‌داند؛ زیرا معتقد است که اگر به امر مباحی عمل نشود عامل آن مجازات نمی‌شود، ولی بی‌توجهی به نهی، مجازات به‌دنبال دارد. جصاص حکم متعه را تحریم قلمداد کرده و برای کسی‌که متعه کند مجازات درنظر گرفته است. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۷۵/۳ و۱۰۰) باید به این نکته توجه کرد که در مورد تحریم اباحه متعه نیز مجازات منتفی نیست؛ زیرا در آن، تحریم امری مباح و تحریف در دین صورت گرفته است نه اینکه به امری مباح عمل نشده باشد، پس موضوع مورد مجازات در این مورد تغییر دادن حکم خداوند و تحریف در دین است.

حکم اباحه در مورد موضوعی که مورد عمل واقع شده است تحریمی با سند محکم نیاز دارد که بااینکه کنار گذاشته می‌شود تحریفی صورت نپذیرد. روایتی که جصاص از ابن‌مسعود آورده است نیز این دیدگاه که حکم اباحه متعه را که به‌قوت خود باقی است، تأیید می‌کند. در آن روایت، پیامبرﷺ به‌صراحت از اباحه متعه سخن گفته و با منع از استخصاء بر انجام متعه اجازه داده است. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۱/۳) جصاص در همین رابطه اجتماع صحابه بر تحریم متعه را نشانه رسیدن حکم حرمت آن بعد از اباحه می‌داند. آنچه با این روایت ثابت است اباحه ازدواج موقت است، ولی تحریم آن ازسوی پیامبرﷺ احتیاج به ارائه دلیلی مقبول دارد. درحالی‌که جصاص فقط اجتماع صحابه را بر تحریم متعه یعنی، تحریم امری مباح کافی دانسته است (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۱/۳و۱۰۲)

جصاص در مورد روایت عمر بر تحریم متعه نیز فقط به استناد به اینکه امت پیامبرﷺ بهترین امت هستند نتیجه گرفته که صحابه از نسخ متعه آگاه بوده‌اند وگرنه با امر پیامبرﷺ به‌صورت علنی مخالفت کرده‌اند و از دین خارج هستند. روایت عمر با نظر جصاص مبنی بر آگاهی صحابه بر نسخ و تحریم متعه معارض است؛ زیرا عمر در آن روایت نهی از متعه را به‌صراحت به خود اختصاص داده و گفته است: «متعه در زمان پیامبرﷺ انجام می‌شد و من آن را نهی کرده و مرتکبین آن را مجازات می‌کنم» (جصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۲/۳). قبول تحریم امری مباح آن هم با چنین استدلالی ازسوی جصاص که بیانگر نوعی مصلحت‌اندیشی برای حفظ جایگاه صحابه است خود بیانگر آن است که ممکن است صحابه نیز با همین دلیل یعنی،

براساس مصلحت‌اندیشی‌های غلط به‌دلیل عدم مخالفت با خلیفه در مقابل تحریم متعه ازسوی عمر سکوت کرده‌اند.

در زمان پیامبرﷺ، ازدواج موقت مانند ازدواج دائم بین مسلمانان رواج داشت و اگر منسوخ شده بود، لازم بود که پیامبرﷺ نسخ آن را مانند سایر احکامی که منسوخ شده‌اند به اطلاع همه مردم یا بیشتر آنها برساند تا دیگر کسی به آن عمل نکند؛ زیرا تأخیر بیان از وقت حاجت جایز نیست. بنابراین، اگر عمر از پیامبرﷺ در مورد نسخ متعه چیزی شنیده باشد، چنین متصور است که پیامبرﷺ نسخ متعه را باوجود شهرتش در میان مردم فقط به اطلاع عمر رسانده و مردم را در غفلت رها کرده است، درحالی‌که چنین امری محال است و کسی‌که به این مطلب اعتقاد داشته باشد، کافر است. (کاشانی، ۱۳۳۶، ۴۷۷/۲)

۳- ۷. رد استدلال جصاص در قیاس عقد موقت با عقد بیع

جصاص، ازدواج را با عقد بیع قیاس کرده و آن را مانند عقد بیع می‌داند که تملک عین در آن ایجاد می‌شود. براین‌اساس، تعیین زمان و درنتیجه عقد موقت را در آن باطل دانسته است. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۱/۳) قیاس ازدواج و روابط زن و مرد با عیون و اشیاء، قیاس درستی نیست، اما اگر چنین قیاسی قابل انجام باشد، می‌توان چنین گفت که هر عینی که با بیع به‌دست بیاید به‌طورقطع منافعی دارد. بنابراین، یا می‌توان بر عین آن، عقد بیع قرار داد و یا بر منافع آن، عقد اجاره منعقد کرد، پس ازدواج موقت نیز اگر هم قابل قیاس با عیون باشد، با عقد اجاره قابل قیاس است نه با عقد بیع.

۳- ۸. اثبات اجماع بر اباحه

جصاص نظر قائلین بر اباحه را که معتقدند اتفاق‌نظر بر اباحه متعه وجود دارد و اختلاف‌نظر در تحریم آن است، پس اختلاف را در نظر نمی‌گیرد و اتفاق‌نظر بر اباحه متعه را رد کرده و بر این نظر است که روایاتی که اباحه را تأیید می‌کند تحریم را نیز بیان کرده است، پس وقتی اختلاف باشد اجماعی در کار نیست. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۱۰۳/۳) برای بررسی این دیدگاه می‌توان به روایاتی اشاره کرد که اباحه متعه را بیان کرده‌اند، ولی مطلبی در مورد تحریم آن نیاورده و یا به‌صراحت از عدم تحریم متعه توسط پیامبرﷺ سخن گفته‌اند. ازجمله روایت ابن‌مسعود در اجازه بر متعه ازسوی پیامبرﷺ، روایت جابر در توضیح متعه و اینکه ازسوی عمر تحریم شده است و روایت اباحه متعه در زمان پیامبرﷺ و تحریم آن از سوی عمر. (الجصاص، ۱۴۰۵هـ.ق، ۹۶/۳ و ۱۰۱؛ أزدی، بی‌تا) این سه روایت به‌صراحت بیانگر عدم تحریم متعه ازسوی پیامبرﷺ است. بنابراین، این اهل‌سنت است که باید اثبات کند که امر مباحی که خلیفه دوم صراحت تحریم آن را به خود نسبت داده چگونه توسط پیامبرﷺ تحریم شده است.

نتیجه‌گیری

یکی از احکام فقهی مورد مناقشه درمیان مسلمانان مفاد آیه ۲۴ سوره نساء است که شیعیان آن را ناظر به ازدواج موقت دانسته و اهل‌سنت آن را در مورد نکاح دائم و یا عمل جنسی تفسیر کرده‌اند. بنابراین، یک‌بحث تاریخی درمیان مفسران اسلامی درباره آن شکل گرفته است که هریک براساس شواهد و قراین تاریخی و مبانی فقهی و تفسیری آن را بررسی کرده‌اند. مفسران اهل‌سنت همان‌طورکه در سیر تحقیق حاضر بیان شد، آیه فوق را براساس روایتی که نخست، عبدالرزاق از قول حسن بصری آورده و سپس طبری آن را بسط داده است و پس از آن جصاص با رویکرد اصولی و فقهی آن را به‌اوج خود رسانده است، برنکاح دائم تفسیر کرده‌اند. جصاص با تفسیر آیه ۲۴ سوره نساء دلایل بسیاری در رد متعه بیان کرده و در اثبات تحریم تلاش کرده است؛ دلایلی مانند تقسیم احصان بر دوگونه، بیان معنای متفاوت از مسافحین، تلاش برای اثبات

رجوع ابن‌عباس از اباحه متعه، بحث در مورد نکاح نبودن متعه، تلاش برای حل تناقض تواریخ تحریم، استدلال بر اجتماع صحابه بر تحریم متعه و تلاش برای اثبات اجماع بر تحریم متعه.

در پژوهش حاضر دلایل فوق بررسی و نقد شد و مشخص شد که هیچ‌یک از این دلایل نتوانسته است با دلایل اثبات ابقای اباحه متعه مقابله کرده و آن را مردود کند: دلایلی مانند عدم قابلیت تقسیم احصان ذکر شده در آیه ۲۴ سوره نساء بر دو معنا، بیان دلایلی بر رد اطلاق معنای مسافحین بر متعه، اثبات دیدگاه ابن‌عباس بر ابقای اباحه متعه، اثبات شمول معنای نکاح بر متعه، اثبات وجود تناقض در روایات تحریم متعه، اثبات عدم اجتماع صحابه بر تحریم متعه و نیز اثبات نکاح بودن متعه را می‌توان در اثبات ابقای اباحه متعه بیان کرد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

عدم سوءرفتار علمی

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی (پلجیاریسم) و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به‌طور جدی پرهیز شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان در طراحی پژوهش، نگارش و ویرایش مقاله مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله، از استاد گرامی جناب آقای دکتر محمد جواد نجفی که از اساتید دانشگاه قم هستند، قدردانی می‌کنند.

منابع

ابن‌سعد، محمد (بی‌تا). *الطبقات الکبری*. بیروت: دارصادر.

ابواسحاق، ابراهیم السری (الزجاج) (۱۴۲۷هـ.ق). *تهذیب معانی القرآن و اعرابه*. بیروت: مکتبه العصریه.

الأزدی، الفضل بن شاذان(بی‌تا) .*الإیضاح*. محقق: السید جلال الدین الحسینی الأرموی، بی‌جا: بی‌نا.

الاشعری، احمدبن محمد (۱۴۰۸هـ.ق). *النوادر*. قم: مدرسه الامام المهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف.

القمی، محمدبن علی (الشیخ الصدوق) (۱۴۱۳هـ.ق). *من لایحضره الفقیه*. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.

البخاری، اسماعیل‌بن ابراهیم (۱۴۰۱هـ.ق). *صحیح البخاری*. بیروت: دارالفکر.

البخاری، اسماعیل‌بن ابراهیم (بی‌تا). *التاریخ الکبیر*. دیار بکر: مکتبه الاسلامیه.

البلخی، مقاتل‌بن سلیمان (۱۴۲۳هـ.ق). *تفسیر مقاتل‌بن سلیمان*. محقق: عبدالله محمود شحاته. بیروت: داراحیاء التراث العربی.

البیهقی، احمدبن الحسین (بی‌تا). *السنن الکبری*. بیروت: دارالفکر.

التمیمی، ابن‌حبان (۱۳۹۳هـ.ق). *کتاب الثقات*. بیروت: مؤسسه الکتب الثقافیه.
الجرجانی، ابن‌العدی (۱۴۰۹هـ.ق). *الکامل فی ضعفاء الرجال*. بیروت: دارالفکر.
الجصاص، احمدبن علی (۱۴۰۵هـ.ق). *احکام القرآن*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
الخطیب البغدادی، احمدبن علی (۱۴۱۷هـ.ق). *تاریخ بغداد*. محقق: مصطفی عبدالقادر عطاء. بیروت: دارالکتب العلیمه.
الذهبی، شمس‌الدین (۱۴۱۳هـ.ق). *سیر اعلام النبلاء*. بیروت: مؤسسه الرساله.
الذهبی، شمس‌الدین (بی‌تا). *تذکره الحفاظ*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
الذهبی، شمس‌الدین (بی‌تا). *میزان الاعتدال*. بیروت: دارالمعرفه.
الرازی، ابن‌ابی حاتم (۱۳۷۱هـ.ق). *الجرح و التعدیل*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
الرازی، فخرالدین (۱۴۱۲هـ.ق). *المحصول فی علم اصول الفقه*. محقق: طه جابر فیاض العلوانی. بیروت: مؤسسه الرساله.
الرازی، فخرالدین (۱۴۲۰هـ.ق). *مفاتیح الغیب*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
راغب الاصفهانی، الحسین‌بن محمد (۱۴۱۲هـ.ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دارالعلم.
الزرکشی، بدرالدین (۱۴۲۱هـ.ق). *البحر المحیط فی اصول الفقه*. محقق: محمد محمدتامر. بیروت: دارالکتب العلمیه.
السجستانی، ابن‌الاشعث (۱۴۱۰هـ.ق). *سنن ابی داود*. محقق: سعید محمد اللحام. بی‌جا: دارالفکر.
الشافعی، علی‌بن حسن (ابن عساکر) (۱۴۱۵هـ.ق). *تاریخ مدینه دمشق*. بیروت: دارالفکر.
الشافعی، محمدبن ادریس (۱۴۲۲هـ.ق). *کتاب الام*. بیروت: دارالفکر.
الشیبانی، احمدبن حنبل (بی‌تا). *مسند احمد*. بیروت: دارصادر.
الشیرازی، ابو اسحاق (۱۴۱۷هـ.ق) .*المهذب فی فقه الشافعی*. محقق: محمد الزحیلی. بیروت: دارالشامیه.
الصنعانی، عبدالرزاق (۱۴۱۰هـ.ق). *تفسیر القرآن*. محقق: مصطفی مسلم محمد. ریاض: مکتبه الرشد.
الصنعانی، عبدالرزاق (بی‌تا). *المصنف*. بی‌جا: المجلس العلمی.
الطباطبایی، السید محمدحسین (۱۴۱۷هـ.ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
الطبرسی، فضل‌بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی التفسیر القرآن*. تهران: نشر ناصرخسرو.
الطبری، محمدبن جریر (۱۴۱۲هـ.ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دارالمعرفه.
الطوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۷هـ.ق). *تهذیب الاحکام*. محقق: خرسان، حسن الموسوی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
الطوسی، محمدبن حسن(بی‌تا) .*التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دارإحیاء التراث العربی.
العاملی، زین‌الدین (الشهید الثانی) (۱۴۱۰هـ.ق). *الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه*. محقق: کلانتر، سید محمد. قم: نشر مکتبه الداوری.
العسقلانی، ابن‌حجر (۱۴۰۴هـ.ق). *تهذیب التهذیب*. بیروت: دارالفکر.
العسقلانی، ابن‌حجر (۱۴۱۵هـ.ق). *تقریب التهذیب*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
العقیلی، محمدبن عمرو (۱۴۱۸هـ.ق). *کتاب الضعفاء الکبیر*. محقق: عبدالمعطی امین قلعجی. بیروت: دارالکتب العلیمه.
العکبری، محمدبن محمد (الشیخ المفید) (۱۴۲۴هـ.ق). *تفسیر القرآن المجید*. محقق: ایازی، سید محمدعلی. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
فراهیدی، خلیل‌بن احمد (۱۴۰۹هـ.ق). *کتاب العین*. قم: نشر هجرت.
القرطبی، محمدبن احمد (۱۳۶۴). *الجامع لاحکام القرآن*. تهران: نشر ناصرخسرو.
القزوینی، محمد یزید (ابن ماجه) (بی‌تا). *سنن ابن‌ماجه*. بیروت: دارالفکر.
الکلینی، محمدبن یعقوبی (۱۴۰۷هـ.ق). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
الکوفی، ابی‌شیبه (۱۴۰۹هـ.ق). *المصنف*. بیروت: دارالفکر.
کاشانی، فتح‌الله (۱۳۳۶). *منهج الصادقین فی الزام المخالفین*. تهران: کتابفروشی محمدحسن.
مدیرشانه‌چی، کاظم (۱۳۸۴). *درایه الحدیث*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
المزی، جمال‌الدین (۱۴۱۳هـ.ق). *تهذیب الکمال فی اسماء الرجال*. بیروت: مؤسسه الرساله.
المقدسی، عبدالله ابن قدامه (بی‌تا). *المغنی*. بیروت: دارالکتاب العربی.
النیسابوری، مسلم‌بن الحجاج (بی‌تا). *صحیح مسلم*. بیروت: دارالفکر.